

KUML 1982
-83

KUML¹⁹⁸² -83

ÅRBOG FOR
JYSK ARKÆOLOGISK SELSKAB

With Summaries in English

Jysk Arkæologisk Selskab, Århus 1984

OMSLAG: Tybrind vig, dekoration på åreblad.

Udgivet med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd

Redaktion: Poul Kjerum

Tilrettelæggelse og omslag: Flemming Bau

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Skrift: Baskerville 11 pkt.

Papir: Stora G-point 120 gr.

Copyright 1984 by Jysk Arkæologisk Selskab

ISBN 87-00-86503-3

ISSN 0454-6245

INDHOLD/CONTENTS

<i>Olaf Olsen: Elna Møller. Worsaae-Medaillen</i>	7
Elna Møller. The Worsaae-Medal	9
<i>Søren H. Andersen: Mønstrede åreblade fra Tybrind vig</i>	11
Patterned oar blades from Tybrind vig	28
<i>Jens Jeppesen: Funktionsbestemmelse af flintredskaber.</i>	
Slidsforsanalyse af skraber fra Sarup	31
Determination of flint implement function. Wear analysis of scrapers from Sarup	56
<i>Torsten Madsen og Jens Erik Petersen: Tidlig-neolitiske anlæg ved Mosegården.</i>	
Regionale og kronologiske forskelle i tidligneolitikum	61
Early Neolithic structures of Mosegården, eastern Jutland. Regional and chronological differences in the Danish Early Neolithic	111
<i>Klaus Ebbesen: Yngre neolitiske tap-stridsøkser. Nyt lys på enkeltgravstiden</i>	121
Younger Neolithic shaft-tongued battle axes. New light on the Single Grave Culture	133
<i>Peter Rowley-Conwy: Bronzealderkorn fra Voldtofte</i>	139
A new sample of carbonized grain from Voldtofte	147
<i>Karin Levinsen: Jernets introduktion i Danmark</i>	153
The introduction of iron to Denmark	164
<i>Erling Benner Larsen: Værktøjsspor/På sporet af værktøj. Identifikation og dokumentation af værktøjsspor, – belyst ved punselornamenterede genstande fra Sejlflod</i>	169
Tracing the tools by their traces. Identification and documentation of tool traces – illustrated through punch-decorated objects from the Early Germanic Iron Age	179
<i>Helge Brinch Madsen og Leif Chr. Nielsen: Nørre Vosborg. En kvindegrav fra ældre vikingetid</i>	181
Nørre Vosborg. A woman's grave from the Early Viking Period	194
<i>Lise Bender Jørgensen: Tekstilerne fra Nørre Vosborg</i>	197
The Textiles from Nørre Vosborg	202
<i>Erling Johansen og Aslak Liestøl: Kong Haralds »mishandlede« Jellingsten</i>	205
King Harald's "mishandled" Jelling Stone	211
<i>Johan Lange: Danmarks bod (TanmarkaR böt). Et nyt tolkningsforsøg</i>	213
TanmarkaR böt. A new interpretation	218
<i>Niels Åge Nielsen: Nyt om Hemdrup træpind</i>	219
The Hemdrup stave again	221
<i>Peter Pentz: Vore gamle våbenhuse og deres tidlige brug</i>	223
Our old church porches and their former use	244
<i>Jesper Laursen: Fortidsminder i Århus skovene</i>	253
Prehistoric monuments in the Århus forests	262
<i>Niels Abrahamsen: Arkæomagnetiske forsøg med rekonstruerede teglovne</i>	265
Archaeomagnetic experiments on reconstructed kilns	277
<i>Tage E. Christiansen: Bygningen på søndre Jellinghøj. En berigtigelse</i>	279
A correction. The construction of the southern Jelling mound	283
<i>Jysk Arkæologisk Selskab</i>	285
<i>Dronning Margrethe II's Arkæologiske Fond</i>	287

DANMARKS BOD (TanmarkaR böt)

Et nyt tolkningsforsøg

Af Johan Lange

Med års mellemrum kommer der igen gang i den gamle diskussion om »Danmarks bod«. Det drejer sig om det berømte tilnavn til enten kong Gorm den Gamle eller hans dronning Thyre. Fra barnsben er den anskuelse blevet indpodet i de fleste af os, at det var Thyre der på Jellingrunestenen kaldtes tanmarkaR but, og mange lærde mænd vil stadig fastholde dette syn; og fra de gamle historiebøger vidste vi at dette hædrende tilnavn blev givet hende, fordi hun, som man mente, tog initiativ til at Danevirke byggedes. Meget af dette ser vi anderledes på nu. Saxo's beretning har vist sig ikke at være til at stole helt på, bl.a. fordi han stik imod den lille Jelling-stens udsagn lod Gorm dø før Thyre; og stenen fortæller jo netop at »Gorm konge satte dette minde over Thyre sin kone« – og så kommer det stærkt rosende tilnavn.

Hans Brix, den kendte litteraturhistoriker, satte mange sind i bevægelse ved pludselig i 1927 at hævde at Danmarks bod måtte lægge sig til Gorm, til trods for at det kommer umiddelbart efter ordene Thyre sin kone. Han og Lis Jacobsen indfører begrebet »omramning« og hævder, at det er en stilistisk effektiv måde at formulere en indskription på; for på den store Jelling-sten rejst af Harald Blåtand gentages Haralds navn sidst i indskriptionen: Den Harald som vandt sig hele Danmark og Norge og gjorde danerne kristne.

Også andre runesten hævdes eller hævdedes at have omramning; men man skændes om hvilke og hvorvidt begrebet har eksisteret. Men så meget er i hvert fald sikkert: Sætningsbygningen er i vore runeindskrifter ikke sjældent yderst tilfældig og noget sjusket; man har i farten glemt dele af sin tankegang, og derefter puttet de manglende sætningsled ind på, som det synes, tilfældige steder, f.eks. hen imod slutningen af indskriften. Se blot her: Meningen i Sønder-Vissing-stenens indskrift er følgende: Tove, Mistivojs datter, Harald den Godes, Gorms søns kone, lod gøre dette dødeminde efter sin moder. Men der står: Tove lod gøre (dette) dødeminde, Mistivojs datter, efter sin moder, Harald den Godes, Gorms søns kone. Dette sidste ord står yderligere helt for sig selv. På Tryggevejdestenen står

der efter runologernes meningsgivende omroking: Ragnhild, Ulvs søster, satte denne sten og gjorde denne høj og denne skibssætning efter sin mand Gunulv, en glammende mand, søn af Nærve osv. Men leddet »og denne skibssætning« kommer i indskriften helt umotiveret mellem »efter« og »sin mand Gunulv«. Haddeby-sten 2 meddeler følgende: Asfrid gjorde dette dødeminde efter Sigtryg, hendes og Gnupas søn. Men Asfrid har oprindeligt glemt at opføre sin mands navn, og putter det derfor lidt akavet og med en stavefejl i »og« ind til sidst. På Haddeby-sten 1 står der: Thorulv rejste denne sten, Svends hirdmand, efter Erik sin fælle, som fandt døden, da drenge belejrede Hedeby osv. En helt logisk sætningsbygger ville naturligvis have anbragt »svends hirdmand« lige efter Thorulv. O.s.v.

Når så mange forskere har villet hævde, at det snarere måtte være Gorm der var *Danmarks bod*, skyldes det at nyere undersøgelser ikke har kunnet give traditionen ret i at Thyre havde haft nogen selvstændig politisk betydning, og beretningen om at Thyre byggede Danevirke svæver frit i luften, mens Gorms rolle som Jyllands første enehersker er uomtvistelig, og hans betydning for et samlet Danmark synes at have været meget stor. Det er et historisk vidnesbyrd; og når så sprogvidenskabsmænd, vistnok uden undtagelse, har fastholdt at *tanmarkaR but* (eller hvordan *but* nu skal læses) er en enestående hæderstitel, så er der vægtige grunde til at tro på Brix: Når Harald kunne tillade sig at bruge så store ord om sig selv, som anført ovenfor, så er der ikke noget mærkeligt eller uacceptabelt i Gorms selvros. Brix anfører selv, at det er »smått med kvindehæder« på runestene; det kendes faktisk kun i ét tilfælde fra meget sen tid, mandsros myldrer det derimod med; videre siger Brix, at en fremhævelse af Thyre just ikke ville sætte Gorm som konge i det ønskeligste lys. På den anden side er det heller ikke bevist. I betragtning af runeindskrifternes ofte yderst tilfældige opbygninger vil det være halsløs gerning at benægte, at *tanmarkaR but* kan stå i apposition til Gorm.

Det har været spændende at følge diskussionen, og det har ikke skortet på indvendinger mod Brix-teorien. Men hvad enten det er tilhængere eller modstandere der ytrer sig, ikke sjældent med stor skarpsindighed, så er det en påfaldende mangel på fantasi der gør sig gældende, når ordet *but* skal tolkes; og det gælder både læsningen af u-runen og oversættelsen af ordet. Hør nu her. Ligesom vi i nutidsdansk har to vidt forskellige udtaler af f.eks. bogstav d, snart som i ordet *Danmark*, snart som udlyden i *bod*, således betegnede u-runen i den yngre runerække dels o og u dels ø og y. I én og samme indskrift, nemlig den lille Jellingstens, har vi et u i *Þusi*, der af runeforskerne tillægges værdien ø, og et u i *but*, der akkurat lige så godt kan være et ø som et u; men uvist af hvilken grund læses det altid som et u eller o. Helt uvis er grunden måske ikke, for *þusi* går tilbage til et *þausi* der kendes fra runesproget, og denne dobbeltvokal går helt logisk over til

et ø, svarende til at islandsk *laukur* på svensk (dansk) hedder *løk* (*læg*); derimod kendes glosen *bøt* (*byt*) ikke i dansk runesprog, hvad næppe er til at undre sig over, indskrifterne er som bekendt meget ordknappe. Der må have eksisteret talrige ord som vi bare ikke kender. Et oldnordisk *bót* kendes derimod til overflod; alene af den grund har man hidtil regnet med at der kun kunne hentes vejledning i denne glose, der dog tidligst kendes fra ca. 300 år senere kilder! Man har gransket ordets betydning i sagaer, eddaer o.s.v., opsøgt hvert kildested og funderet over hver en nuance for om muligt at finde noget der kunne bruges. Men en helt indlysende rigtig tolkning er hidtil ikke fundet. Man er enig om at smigeren og hæderen i ordet sådan som det står i indskriften er evident; men de betydninger man kender (eller tillægger ordet): 'bødning', 'forbedring', 'fordel', 'hjælp', 'reparation', 'gavn' er dog temmelig moderate i smigeren, for ikke at sige nærmest neutrale.

Her har man begået den fejl at se bort fra den i slutningen af 1100-tallet levende tradition, sådan som den får sit udtryk hos de to gamle historieskrivere Svend Aggesøn og Saxo Grammaticus, der uden selv at have set Jellingstenen, endsige inskriptionen, uafhængigt af hinanden fortæller at den hædrede person, som overleveringen anså for at være Thyre, var en pryd for Danmark (hos Aggesen: *Decus datiae*) og Danevældens ypperste (hos Saxo: *Danicæ majestatis caput*).

Man kan dårligt tænke sig en mere uforbeholden ros, ved siden af hvilken ord som bødning, reparation og gavn må blegne. Det forhold at de to gamle historikere uden at have set indskriptionen, uafhængigt af hinanden kan gengive det rosende udsagn så at sige med hundrede procents overensstemmelse, må tillægges den største betydning. Det viser at runestenens samtidige har kunnet læse indskriften og har ladet beretningen om det hædrende tilnavn gå videre i korrekt form. Traditionen om *Danmarks bod* levede i folket fra midt i 900-tallet til 1200 og længere frem. Sådan som tilnavnet var (er) placeret på stenen er det ikke så mærkeligt at det blev knyttet til den forkerte person.

Spørgsmålet er nu, hvad der ligger i det hædrende udsagn, selvrosen om man vil; og er der en bestemt baggrund for den?

Her må man igen undre sig, også når man studerer 70'ernes litteratur, over at ingen andre end forfatteren til nedennævnte artikel (1) har fundet på at inddrage følgende i diskussionen: En islandsk (og et ganske tilsvarende oldnordisk) udtryk: *Laukur ættar sinnar* ('en pryd for sin slægt') og et norsk udtryk: (*Beste*) *lauk(jen) i lagje* ('ypperste i kredsen') synes at stemme overens med henholdsvis Aggesens og Saxos latinske udsagn næsten som hånd i handske. De to nævnte udtryk er jo en ren foræring til Jellingforskningen. Bortset fra at det her ikke drejer sig om en konge og hærfører, men blot om den ypperste og bedste inden for en snævrere kreds, så er rosen vel lige uforbeholden.

Den højst tænkelige ros for henholdsvis:

Gorm (i egne øjne)	og slægtens (kredsens) bedste mand
<i>decus datiae</i> 'en pryd for Danmark'	<i>laukur ættar sinnar</i> 'en pryd for sin slægt'
<i>danicæ majestatis caput</i> 'danevældens ypperste'	<i>lauk i lagje</i> 'den ypperste i kredsen'

Derfor må disse meget sigende udtryk *lauk(u)r* og *lauk* granskes nøjere; det er sket i anførte afhandling fra 1962, så det må gøres ganske kort her.

I en række faste udtryk som tysk *faustlauch* ('slag med næven') hollandsk *vuistlook t'eten geven* ('give klø'), dansk *slå løg* ('klø', 'tæve') røbes det at plantenavnet *løg*, *lauch*, *look* er mere end et plantenavn. Det er beslægtet med det oldnordiske verbum *luka* (datid *lauk*) der bl.a. betyder 'slå' og i plantenavnet sigtes der, ligesom i en række navne til planter med kæmperformede, slagkøllelignende plantedele (jvf. også plantenavnet *dunhammer*), til den tunge, klumpformede blomsterstand eller samlingen af småløg i spidsen af blomsterskaftet. Den har børn leget med, ligesom man vel stadig kan træffe på børnelegen »slå kæmper«. Både plantenavnet *løg* (og de tilsvarende på vore nabosprog) og personbetegnelserne *lauk(u)r* og *lauk* betyder altså (primært) 'slagkølle'; og da det vides at en lille række (slag)våbenbetegnelser er blevet brugt som hædrende tilnavne og på anden måde: *Karl martel* ('hammer'), *Erik Pexla* ('økse'), *Sigmundr spärr* ('spyd') o.s.v., jvf. også titlen *baron*, af *berja*, ('slå'), må *lauk(u)r* og *lauk* ganske afgjort oprindeligt være hædrende betegnelser til højt ansete »stærke« mænd, evt. hærførere. Senere er det gledet over til at betegne den ansete, intelligente eller morsomme mand, den som alle lytter til i en kreds ell. lign. Og i dag har det helt tabt i værdi: *Palmeløg*, *surt løg*, *dryppeløg*. Det må altså betragtes som helt klart, at hædrende tilnavne eller »engangs-betegnelser« ofte var benævnelsen på et våben. Den hædrede gøres ligesom identisk med sit våben.

Tilnavnet (tanmarkaR) *but*, som jeg foreslår læst *bøt* (bytt), kan ikke her granskes i detaljer. Men der kan næppe være tvivl om at den tilsvarende vestnordiske og ældste østnordiske form har lydt *baut*, af *bauta*, 'slå', jvf. dansk *bøste*, 'slå'. Vi kender det fra det oldnordiske *bauta(ðar) steinn*, optaget i dansk, svensk og norsk i formen *bautasten*, 'høj mindsten (uden indskrift)', men oprindeligt betyder det 'slagsten', vel en skæftet sten brugt som kølle. Ældre runedansk **baut*, f. konsonantstamme (gen. sing. *bautar*) vil i dansk blive til *bød*, der med instrumentalis-suffiks *-il* bliver til *bød(d)el*, også en meget »stærk« mand, men knap så anset.

Til trods for at byens bøddel var lønnet af offentlige myndigheder ligesom vore tjenestemænd, var han genstand for megen foragt på grund

af sit noget uhyggelige job; i visse lande optrådte han med maske, når han var i funktion, for ikke at blive genkendt senere og generet. Vi er tilbøjelige til at betragte henrettelser som det der optog det meste af tiden for ham, mens kagstrygning, altså offentlig afstraffelse ved »kagen« nok var det hyppigste. Folk kendte ham bedst som den der havde til opgave at piske (altså slå) ofrene (forbryderne); og der kan næppe være tvivl om at det er den folkelige betegnelse for denne handlings udførelse der er tale om i navnet bøddel. Han var i folks øjne så at sige myndighedernes »slåredskab« eller »afstrafningsformidler«.

At *bøddel* må sigte til mandens »slagkraft« bekræftes af følgende ord, jy.dial. *bødle* (1), 'prygge' (f.eks. *et dyr ell. en dreng*) (2) 'arbejde hårdt' (f.eks. *med jord*) (Feilb.), *videre jy. bødleri*, 'groft, anstrengende arbejde', 'pukleri' (Feilb.), sjæll. dial. *bøle* < **bødle*, 'slå' (f.eks. *med en kæp*) (Molbech). Dial. særudvikling af ordet forekommer i jy. *børrel*, 'besvær' (Feilb.).

Denne udlægning af ordet *bøddel* støder imidlertid på den vanskelighed at lignende ord på vestgermanske sprog (f.eks. *mnty. bodel*) med tilsvarende betydning må afledes af en anden rod, med betydning 'byde', ligesom sv. *bödel* ikke direkte kan føres tilbage til *bauta*. Problemet kan formodentlig klares ved at forudsætte, at da. *bød(d)el*, 'slåredskab', '(myndighedernes) afstrafningsformidler' og *mnty. bodel*, 'byder' eller 'retsbud' oprindeligt er to forskellige ord, der af gode grunde er blevet sammenblandet, ligesom et svensk oprindeligt **böttil* lige så naturligt er blevet påvirket af låneordet *mnty. bodel* og har taget formen *bödel*.

Sådanne påvirkninger kan der formodentlig nævnes mange eksempler på. Helt parallelt med udviklingen oldsv. **bautil* > glsv. **böttil* > sv. *bödel* under påvirkning af *mnty. bodel* er glsv. *dattil* > sv. *dadel* under påvirkning af *mnty. dadele*, og hvad vokalskifte angår *mnty. kopenschap* > *mda. købenskab* > da. *købmandskab*, ligesom *mnty. tidlöse* (ty. *zeitlose*) > sv. *tidlösa* (da. *tidløs*).

Plantenavnet da. *bodel* (især i sammensætninger som *blåbodel* og *brumbodel*) om kornblomst forklares bedst som en aflydsform til *bød(d)el* (ligesom sv.dial. *but(e)* til *oldn.* og *isl. bauta*, 'slå' og eng. *beat*, som anført i SAOB); se nedenfor anførte artikel i Sprog og Kultur bd. 23 s. 32.

Altså, våbenbetegnelsen *baut*, i 900-tallets danske runesprog *bøt* har af Gorm selv været brugt som en smigrende betegnelse for landets største hærfører og første enekonge Gorm af Danmark.

LITTERATUR

Johan Lange, LØG-LAUKAR, Studier over en ordgruppe i nordiske sprog. Sprog og Kultur bd. 23 (1962) s. 5.

SUMMARY

TanmarkaR böt – A New Interpretation

In support of Hans Brix's theory (that the title of honour at the end of the inscription on the minor Jelling stone must refer to Gorm, not to Thyre) the reading *böt* (instead of *but*) is proposed. The word *but* was nearly always normalized as *bod*, which was translated into 'repair', 'amendment', 'advantage', 'benefit' and the like.

As several other honorary surnames, such as (Erik) *Pexla* ('axe'), (Sigmundr) *spärr* ('spear'), are names for hand weapons (cf. also the title of *baron*, from *berja* ('beat')), the theory is offered that *böt* is the East Scandinavian form of the earlier form *baut*, derived from Old Norse *bauta*, 'beat' (known from Dan., Swed., Norw. *bautasten*, literally 'cutting-stone'; by comparison Dan. *munk* may either be a very big stone, occurring in the field, or a large hammer, from *munke*, 'beat').

Thus Old Norse *baut* (gen. *bautar*) and *böt* in runic Danish are both honorary names given to great warriors; on the minor Jelling stone *böt* is applied to Gorm by himself.

Old Norse *baut* developed into Dan. *bød*, which with the suffix *-il*, denoting the instrument, will make *bød(d)el*, 'executioner'. This person, however, was better known as the man who punished criminals by beating them in public, since public executions have always been rarer than public beating.

Words in Danish dialects, such as *bødle*, 'beat', confirm this theory. In the Middle Ages the Danish word *bød(d)el* was confused with the loan-word Middle Low German *bodel* (from a different root), meaning 'beadle', 'commander', 'officer of justice'. The Swedish word *bödel* (<**böttil* <**bautil*) is another instance of the influence of the M. L. G. loanword *bodel*. Parallel instances of the influence of similar loan-words are mentioned.

Johan Lange
København

Oversættelse: Ulla Vedel